

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.2.34>

Əsəd Qurbanlı

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın sovet dövrü tarixi”
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, dosent, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

Azərbaycan

qurbanli.68@mail.ru

ERMƏNİSTAN SSR-DƏ AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNƏ QARŞI ETNİK TƏMİZLƏMƏ SİYASƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ (1988-1991-ci illər)

Açar sözlər: deportasiya, Azərbaycan, erməni, partiya, qaçqınlar, sovet, Ermənistan, Azərbaycan türkü

Giriş.

Ermənistan Respublikası ərazisində Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirilmiş deportasiya siyasətinin araşdırılması aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların 1988-1991-ci illərdə tarixi torpaqlarından deportasiyası tarixşünaslığımızda indiyə qədər bu məsələlər tam öyrənilməmiş, tarix elminə problemə münasibətdə hələ də çatışmazlıqlar mövcuddur. Bu baxımdan 1988-ci ildə Ermənistan SSR-dən deportasiyası probleminin tarixi aspektdə araşdırılması və təhlil edilməsi zərurəti ortaya çıxır.

XX əsrin 80-ci illərinin axırlarında erməni millətçiləri üçün əlverişli tarixi şərait yarandı. Sov.İKP MK-nın Baş Katibi M.S.Qorbaçovun apardığı «Перестройка» siyasəti nəinki sovet cəmiyyətində yaranmış repressiv inkişafı nizamlaya bilmiş, əksinə ölkənin bütün regionlarında mərkəzdənqaçma meyillərini xeyli gücləndirmişdi.

Üzdənirəq «erməni siyasətçiləri» və sovi-nist dairələri imperiyanın dağılmaqda, çökməkdə olduğunu hiss edir, dağılmaqda olan imperiyanın xarabalıqları altından böyük bir ərazi ilə çıxmaq istəyirdilər. Məhz bu məqsədlə də onlar Azərbaycanın tarixi tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağa ərazi iddiaları etməyə və onu Ermənistana birləşdirmək üçün mübarizəyə girişdilər.

1988-ci il fevral ayının 20-də Stepanakertdə (Xankəndi) DQMV-nin XDS-nin sessiyası tərəfindən vilayətin Azərbaycanın tərkibindən

ayrılıb, Ermənistana birləşməsi haqqında qərarından sonra Yerevanda və Ermənistanın bütün şəhər və rayon mərkəzlərində mitinqlər keçirilməyə başlandı. Mitinqlərdə «Qarabağ merna», («Qarabağ bizimdir», «Rədd olsun türklər») kimi millətçi şüarlar səslənirdi [38, s.12].

Respublikada, eləcə də regionda millətlərə-rası münasibətlər kəskinləşmiş, hər gün milli zəmində yeni-yeni toqquşmalar baş verir, bu toqquşmalar insanların faciəsi ilə nəticələnirdi.

Həmin ərəfədə, Ermənistan SSR-də azərbaycanlılara qarşı dövlət səviyyəsində aparılan bütün etnik təmizləmələrə, diskriminasiyaya baxmayaraq respublikada əhalinin 1979-cu il siyahıya alınmasının nəticələrinə görə Ermənistan-da 161 mindən artıq türk (azərbaycanlı) əhali yaşayırdı [7].

Ermənistanda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı separatçılıq hərəkatının baş qaldırması ilə «Türksüz Ermənistan» planı gerçək siyasətə çevrilməyə başladı. Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrdən bəhanə kimi istifadə edən erməni millətçiləri Azərbaycan türklərinin tarixi torpaqlarından qovulmasını həyata keçirməyə başladılar.

Azərbaycanlılar ermənilərlə birlikdə Qarabağın Ermənistana verilməsinə tərəfdar olmadıqlarına görə işdən qovulur, öz evlərindən çıxarıldılar. Gorusdan, Qafandan, Dilican və Masisdən gəlmiş qaçqınların ifadələrinə görə, ermənilər azərbaycanlı evlərinə yandırıcı atır, yük maşınları ilə kəndlərə hücum edib yol qıra-

ği evlər daşa basılır, onlardan tezliklə buradan çıxıb getmələri tələb edilirdi.

Həmin günlərdən öz təhlükəsizliklərinə təminat görmədiyinə görə 1988-ci ilin fevral ayının 20-25-də azərbaycanlıların ilk qaçqın dəstəsi Ermənistandan Azərbaycan SSR-ə gəlməyə başladı. Qaçqınlar əsasən türk (azərbaycanlı) əhalinin yığıcam yaşadıkları İrəvan, Eçmiadzin, Leninakan, Kirovakan, Qafandan və başqa şəhərlərdən idilər. Ermənistan SSR-dən gəlmiş azərbaycanlı qaçqınların sayı 4000-nəfərdən çox idi [36, s.5-6].

Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlı qaçqınların Azərbaycana üz tutması faktı Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Ə.Vəzirovun xüsusi tapşırığı ilə ictimaiyyətdən gizli saxlanılır, demək olar ki, əhaliyə bu barədə heç bir məlumat verilmirdi. Partiyalı rəsmi mətbuat isə əhalini şaiyələrə inanmamağa, təmkinli olmağı və emosiyalara uymamağa çağırırdı. Ermənilər Azərbaycan türklərini dədə-baba torpaqlarından qovmaqla bir tərəfdən onların arasına vahimə salmağa və hamılıqla Ermənistanı tərk etməyə, digər tərəfdən Azərbaycan SSR-də ictimai-siyasi vəziyyətin gərinləşdirilməsi və erməni-azərbaycanlı münaqişəsi törədilməsinə can atırdı.

Ermənilər bədnam separatçılıq əməllərinə haqq qazandırmaq məqsədilə Sumqayıt şəhərində erməni əhaliyə qarşı daha bir qanlı cinayət törədilər.1988-ci il fevralın 28-də milliyətçə erməni olan, özünü azərbaycanlı kimi təqdim etmiş Edik Qriqoryanın başçılığı altında növbəti fitnəkarlığa əl atdılar.Hadisələrin mərkəzi kimi Sumqayıtın məkan seçilməsi də təsadüfi deyildi.

Belə ki, hələ 1960-cı illərdən Ermənistandan bir çox azərbaycanlı ailələri Azərbaycana köçüb gəlmiş, onlar əsasən Abşeronda və Bakı şəhərində yerləşmişdi. Bu illərdə təkcə Qafan Şəhərcik qəsəbəsindən 280-dən çox ailə (1456 nəfər) Sumqayıt şəhərində yerləşmişdi [5, s.60]. Ermənistanda 1988-ci ilin əvvəlində təhqir olunmuş və alçaldılmış şəkildə qovulan qaçqın azərbaycanlıların bir qismi də həmin illərdə burada məskunlaşmış öz yaxınlarının yaşadığı Sumqayıt şəhərinə gəlmiş və burada sığınacaq tapmışdı.

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı baş verən hadisələr də onların təhrikçilik siyasətindən başqa bir şey deyildi.Eyni zamanda, ermə-

nilerin DQMV-də, həm də Ermənistanda həmvətənlərimizə qarşı törətdiyi vəhşiliklər Sumqayıtda azərbaycanlıların kortəbii çıxışlarına səbəb olmuşdu.1988-ci il fevralın 28-də Sumqayıt şəhərində cinayətkar qrupların təhriki ilə erməni əhalisinə qarşı törədilən faciə və talanlar zahirən Ermənistandan axıb gələn çoxsaylı qaçqınlarla əlaqəli olsa da, erməni təhrikçiləri onların törədicisi olmuşlar [23].

Telekamaralar əvvəlcədən planlaşdırılmış yerlərdə quraşdırılmışdır. Məqsəd, törədiləcək fitnəkarlığı lentə almaq və vəhşi azərbaycanlı, «əzabkeş» erməni obrazı yaratmaqla dünyada xristian həmrəyliyinə nail olmağa, münaqişələrin güya dini mahiyyət daşıdığını göstərmək idi.Ermənilərin törətdiyi bu faciə nəticəsində 26 erməni, 6 azərbaycanlı qətilə yetirildi. 200 mənzil qarət edilmiş, onlarca ictimai bina, avtobus, şəxsi maşınlar yandırılmışdı. Bu talanlara rəhbərlik etmiş və özünü azərbaycanlı kimi təqdim etmiş erməni Edik Qriqoryan şəxsən 26 erməninin qətlinə iştirak etmişdi. E.Qriqoryanın bu hadisələrdə cinayəti istintaq yolu ilə təsdiqlənmişdir [23].

Hadisələrdən bir gün sonra Sumqayıtda ermənilər tərəfindən çəkilməmiş kinolentlər xarici ölkələrin televiziya kanallarında nümayiş etdirildi. Ermənilər öz istəklərinə nail oldular.Bu hadisədən dərhal sonra ermənilər tərəfindən Xankəndin- də «Sumqayıt qurbanlarının» xatirəsinə abidə ucaldılmışdı. Eyni zamanda, erməni millətçiləri Sumqayıt hadisələrini azərbaycanlıların ermənilərə qarşı «genosidi» kimi qiymətləndirdilər. Ermənistan Ümummilli Hərəkatının tanınmış lideri L.Ter-Petrosyan çox sonralar bu hadisəyə qiymət verərək bildirirdi ki, Sumqayıt hadisələrindən sonra Azərbaycan şok vəziyyətində idi. Əgər Mərkəzi hökumət Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirsəydi Azərbaycanlılar buna etiraz etməyəcəkdi [1, s.131].

Bütün bunlar göstərir ki, Sumqayıt hadisələri ermənilərin əvvəlcədən planlaşdırdığı və həyata keçirdiyi, dünya ictimaiyyətinə və bütün ermənilərə hesablanmış təhrikçi bir aksiya idi. Sumqayıt hadisələrindən sonra azərbaycanlılara qarşı qanlı antitürk hərəkatı daha da genişləndi. Ermənistanda ermənilər azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirməyə başladılar.

Ermənistan KP MK-nin orqanı olan «Komunist» qəzeti Sumqayıt hadisələrindən dərhal sonra Ermənistanı tərk etmiş azərbaycanlı qaçqınlar barədə məlumat verir, Qafan rayonundan azərbaycanlı ailələrin çıxıb getməsi haqqında həyəcanlı xəbərlər alındığı ictimaiyyətin diqqətinə çatdırırdı [41]. 1988-ci il fevral ayının 29-da Respublika televiziyası ilə çıxış edən Ermənistan KP MK-nin I katibi K.S. Demirciyan guya azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş vermiş hadisələrdən «narahat» olaraq yaşayış yerlərini tərk etdiyini bildirdi [33].

Azərbaycanlı qaçqınlar haqqında məlumatın bir neçə gün sonra respublika mətbuatında verməklə ermənilər bununla bağlı ictimai rəyi başqa istiqamətə yönəldir, respublikanı tərk etmiş qaçqınlar axını Sumqayıtda baş vermiş hadisələrlə əlaqələndirməyə cəhd edirdilər.

Münaqişənin ilk vaxtlarında Azərbaycan türklərinə qarşı hədə-qorxu, şantaj döyülmə kimi üsullardan istifadə olunurdusa, Sumqayıt hadisələrindən sonra bu münasibət daha kəskin formada özünü göstərməyə başladı.

Ermənistanın Ararat, İcevan, Qafan, Abovyan, Quqark və başqa rayonlarında vəziyyət gərginləşdi. Azərbaycan kəndlərinə kütləvi basqınlar edilir, azərbaycanlı əhali rayon mərkəzlərinə buraxılmır, yollar, kəndlər blokadaya alınmışdı. Mart ayının 3-dən etibarən Ermənistanda vəziyyət kəskin sürətdə dəyişmiş, milli münasibətlərdə yaranmış gərginlik pik həddinə çatmışdı. Bütün Ermənistanı azərbaycanlılara qarşı mübarizə dalğası bürümüşdü. Baş verən cinayət hadisələrinin miqyası getdikcə çoxalır, onların qarşısını almaq üçün əsaslı tədbir görülmürdü.

Ermənistanda etnik zəmində toqquşmalar baş verir, Azərbaycan türklərinin vəziyyəti olduqca dözülməz idi. «Qarabağ» təşkilatının yerlərdə genişlənən fəaliyyəti, partiya-sovet rəhbərlərinin açıq-aşkar buna göz yumması Azərbaycan türklərinə qarşı mütəşəkkil hərəkətlərin kütləviləşməsinə və genişlənməsinə gətirib çıxartmışdı. Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri A.S. Şahinyan 1988-ci ilin martın 5-də respublikada yaranmış vəziyyət barədə respublika televiziyası ilə çıxışında milli zəmində toqquşma faktının qeyd alındığı barədə məlumat verirdi [34]. Hadisələr nəticəsində 20 mindən çox azərbaycanlı Ermənistandan qovulmuşdu.

Azərbaycana pənah gətirmiş qaçqınların Bakıya, Sumqayıta və Gəncəyə gəlmələrinə Azərbaycanın o vaxtkı kommunist rəhbərliyinin göstərişi ilə hüquq-mühafizə orqanları hər vasitə ilə mane olurdu.

«Qarabağ» təşkilatının yerlərdə genişlənən fəaliyyəti, partiya-sovet rəhbərlərinin açıq-aşkar buna göz yumması Azərbaycan türklərinə qarşı mütəşəkkil hərəkətlərin kütləviləşməsinə və genişlənməsinə gətirib çıxartmışdı.

Sumqayıt hadisələrinin Ermənistan cəmiyyətində doğurduğu əks reaksiyadan, ermənilərin aşıb-daşan intiqam və qəzəb hissindən istifadə edən bu təşkilatlar «Qarabağ Komitəsi» və onun saqqallı üzvləri açıqdan-açığa fəaliyyətlərini gücləndirmiş, tezliklə Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi barədə hökumət tərəfindən xüsusi qərar qəbul edilməsini tələb edirdilər. Komitə həmçinin öz üzvlərinə tapşırırdı ki, «komitəçi»lər iş yerlərində partkom, profkom yığıncaqlarında özləri həmin vəzifələri yerinə yetirməlidirlər.

Ermənistan Yazıçılar İttifaqının üzvü V. Sıradeqyan, Matenadaran adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi əməkdaşı L. Ter-Petrosyan, Ermənistan EA-nın müxbir üzvü R. Kazaryan, V. Manukyan, yazıçı Sero Xanzadyan, Yerevan Dövlət Universitetinin kafedra müdiri B. Aragelyan, K. Nahapetyan və başqa erməni «ziyalıları» bu komitənin məqsədləri uğrunda fəal mübarizə aparırdılar [42].

K. Nahapetyan isə komitənin tələblərinin həyata keçirilməsinə qədər xalqı tətillərə, kütləvi aclığa çağırır, müdafiə dəstələrinin (oxu; silahlı dəstə - Q.Ə.) yaradılmasının zəruriliyini əsaslandırır, bunu əsas və vacib bir məsələ kimi dərhal həll etməyi təklif edirdi. Komitəçilər Respublika bank şöbəsində özlərinə yaxın olan etibarlı adamların adına komitənin lazım olan ehtiyaclarını ödəmək üçün iki hesab nömrəsi açmışdılar. İlk günlərdə həmin hesaba xeyli pul vəsaiti keçirilmişdi [42].

Komitənin rayonlardakı «saqqallı» üzvlərinə qoşulan, bəzi hallarda isə onların yedəyində gedən ayrı-ayrı rayon rəhbərləri azərbaycanlılara qarşı iqtisadi təzyiq metodundan istifadə edərək, azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərə çörək, ərzaq və gündəlik tələbat mallarının verilməsini məhdudlaşdırırdılar. Ərzaq üçün şəhərlərə və rayon mərkəzlərinə getməyə məcbur olan azər-

baycanlılar döyülür, təhqir edilir, xəstəxanalara gedən xəstələrə isə heç bir tibbi yardım göstərilmirdi ki, bu da bəzi hallarda ölümlə nəticələnir, şəxsi təhlükəsizlikləri hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən təmin edilmədiyindən yaşayış yerlərini məcburən tərk edirdilər.

Hadisələrin bu cür inkişafının gözlənilməz fəlakətli hadisələr törədəcəyi hiss edilir, bu qorxulu tendensiyanın qarşısının alınması zərurəti ortaya çıxırdı. 1988-ci il mart ayının 20-də Ermənistan KP MK Bürosu qeyd edirdi ki, Sov.İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorbaçovun Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR xalqlarına müraciətinə, Ermənistan KP MK plenumunun qərarlarına baxmayaraq respublikada vəziyyət gərgin olaraq qalır və «Qarabağ Komitəsi»si bu təhlükəni daha da artırır. MK bürosu bununla əlaqədar respublikada onlara qarşı yayılan şaiyələr nəticəsində azərbaycanlı millətindən olan əhalinin yaşayış yerini atıb getməsinə bildirirdi.

Ermənistan KP MK Bürosu partiya təşkilatlarına tapşırırdı ki, bütün səylər «Qarabağ» komitəsinin fəaliyyətinin neytrallaşdırılmasına yönəltməlidirlər. Ona görə ki, indiki zamanda onların fəaliyyəti xalqın maraqları ilə uyğun deyil və siyasi cəhətdən zərərli xarakter daşıyır" [34]. Əslində Mərkəzi Komitə baş verən hadisələrin qarşısını almalı idi. Lakin hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, MK istər Qarabağda, istərsə də Ermənistanda milli münasibətlərin kəskinləşməsində, istərsə də separatizmin himayə edilməsində başlıca rol oynayırdı. Mərkəzi Komitə bürosunun bu qərarı əslində baş verənlərə münasibətdə öz məsuliyyətini sığortalamaq idi.

Ermənistan SSR Ali Soveti tərəfindən 24 mart 1988-ci ildə «Qarabağ Komitəsi» nin Konstitusiyaya uyğun gəlməyən zidd fəaliyyəti siyasi, təhlükəli xarakter aldığından qanundan kənar hesab edir və onun fəaliyyətini dayandırır [24].

Qarabağ Komitəsinin siyasi fəaliyyətinin qanunvericilik yolu ilə qanundan kənar edilməsi və dayandırılmasına baxmayaraq, komitə bir an da olsa öz siyasi fəaliyyətini dayandırmamış, Yerevanda, respublikanın digər şəhər və kəndlərində intensiv mitinqlər keçirir. Dağlıq Qarabağın tezliklə Ermənistana birləşdirilməsi üçün respublika rəhbərliyindən əməli addımlar atmağı tələb edirdilər.

Mart ayından başlayaraq güclü mitinqlər dalğası bütün Ermənistanı başdan-başa bürümüşdü. «Qarabağ» komitəsinin silahlı dəstələri azərbaycanlı kəndlərinə gedən yollarda quldurluq edir, erməni kəndləri yaxınlığından keçən azərbaycanlı maşınları daşa, gülləyə tutulur, uzun illər bir yerdə çalışdıqları azərbaycanlılar işdən qovulurdu. 1988-ci il may ayının 11-də isə Vedinin Şirazlı kəndində dəhşətli formada qırğınlar, talanlar baş verir, yüzdən artıq erməni dəstələri azərbaycanlı evlərini daşa basır, adamları döyür və öldürürdülər. Hadisələr nəticəsində 82 yaşlı Seyid Ağbalağa və iki yaşlı uşaq həlak olmuş, erməni hücumlarının nəticəsində daha 64 azərbaycanlı evi dağıdılmış, 8 mənzil yandırılmış, 330 ailənin əmlakı yandırılaraq talan edilmişdir. 80-dən artıq azərbaycanlıya isə bədən xəsarəti yetirilmişdir [20, s.26].

Erməni vəhşiliyinin qarşısının alınması üçün Naxçıvanda yerləşmiş Qıvraq hərbi hissəsinin bir qrup əsgərlərinin münaqişəyə müdaxiləsi nəticəsində hadisələr səngisə də, Şirazlı kəndlərinin azərbaycanlı əhalisi kəndi tərk etməli olmuş və Türkiyə sərhəddinə toplaşaraq 2 aydan artıq sərhəd məfilləri arasında yaşamağı olmuşdu [22, s. 27]. Şirazlıda baş verən faciəli hadisələrdən 3 gün sonra Ermənistan KP MK-nın II katibi Y.Koçetkov, Respublika Nazirlər Sovetinin sədr müavini Suren Harutyunyan hadisə yerində olub faktlarla tanış olsalar da, heç kim cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmamışdır [20, s. 29].

Ermənistanda fəaliyyət göstərən müxtəlif siyasi təşkilatlar öz siyasi fəaliyyətini antitürk istiqamətində quraraq, fəal iş aparır, Azərbaycan türklərinin tezliklə respublika ərazisini tərk etməsinə tələb edirdilər. «Birləşmiş ermənilər Komitəsi»nin Azərbaycan türklərinə ünvanladığı ultimatumda deyilirdi: «Erməni xalqı türk xocalarını, Tələti, Ənvəri, Camalı heç vaxt unuda bilməz. Ona görə ki, onlar milyonlarla erməni xalqının qırılmasına səbəb olmuşlar və indi də həmin qırğınlar daha faciəli formada davam edir. Ona görə də qırğınların səbəbkarları siz türklər, heç vaxt erməni xalqı ilə qardaşlıq edə bilməzsiniz. Tələb edirik ki, təcili surətdə bizim aramızdan rədd olasınız» [17].

Regionda baş verən hadisələr getdikcə daha qorxulu bir vəziyyət almaqda idi. Nəinki Qarabağda, həm də Ermənistanda faciələrlə mü-

şaiyyət olunan ölüm və etnik qarşıdurma faktları, regionda dərinləşməkdə olan böhranın və separatizm nəticələrinin aradan qaldırılmasını qaçılmaz edir, bu sahədə əməli tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edirdi.

İstər Dağlıq Qarabağda, istərsə də Ermənistanı azərbaycan millətindən olan insanların konstitusiyaya hüquqlarının tapdalanması adı bir hala çevrilmişdi. Belə olan vəziyyətdə hamının Mərkəzi hökumətdən nə vaxtsa baş verən özbaşınalıqların qarşısını alacağına ümid etdikləri bir vaxtda Mərkəzi Komitənin Azərbaycan və Ermənistanın birinci katiblərini başqa kadrarla əvəz etdi. Lakin bütün bu görülməsi siyasi tədbirlər regionda baş verən faciəli hadisələrin dramatik inkişafının qarşısını ala bilmədi.

S.Harutyunyan Ermənistan KP MK-nin I katibi vəzifəsinə təyin olunandan sonra Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllini MK öz üzərinə götürmüş, «Qarabağ Komitəsi» və digər siyasi təşkilatlarla birgə hərəkət edirdilər. 1988-ci ilin 13 iyununda Yerevanda çoxminli mitinqdə çıxış edən S.Harutyunyan erməni xalqını arxayın edir və bildirirdi: «Dağlıq Qarabağ problemi Sov.İKP MK və SSRİ hökumətinin diqqət mərkəzindədir» [25]

Ermənistan Ali Sovetinin iyun ayının 15-də Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi qərarı vəziyyətin daha da gərginləşməsinə səbəb oldu. Ermənistan tərəfi hadisələrin normallaşdırılması tədbirlərindən danışsa da, açıq-aşkar antihumanist, antiazərbaycanlı mövqeyini davam etdirirdi. Ermənistan ərazisindən Azərbaycan türklərinin qovulub çıxarılması prosesi mart-iyun aylarında daha da gücləndi. Ermənistandan Azərbaycan SSR-ə gələn qaçqınların sayı 30 minə çatır, qaçqınlarla işləyən xüsusi informasiya mərkəzi yaradılmadığından itkin düşən, ailəsini itirən adamların da sayı çoxalmışdı.

Azərbaycan kommunist rəhbərliyi Dağlıq Qarabağa gedən yolları kəsərək qaçqınların bu istiqamətə, hətta qohumlarının yanına belə getməsinə imkan vermir, hətta ermənilərlə sövdələşib evini dəyişmək üçün razılığa gələn qaçqınlar da bu imkandan məhrum edilmişdilər. Qaçqınlar əsasən Şuşada və Dağlıq Qarabağda məskunlaşmaq istəsələr də, ermənilər, xüsusən də Ermənistanın rəsmiləri Mərkəz qarşısında Dağlıq Qarabağ əhalisinin demoqrafik tərkibi-

nin qaçqın düşmüş azərbaycanlılar hesabına dəyişdirilməsinə etiraz etdilər.

Ermənistanı millətçi təşkilatlarının ilk həmlələri zamanı Moskvaya, Bakıya şikayətə gələn nümayəndələr öz yerlərinə məyus halda qayıdırdılar. 1988-ci ilin aprel-may aylarında türk əhalini öz yerlərinə qaytarmaq cəhdləri də baş tutmadı. Geri qayıtmaq istəyən əhaliyə qarşı daha amansız hücumlar başlandı. Ermənistanın hüquq mühafizə orqanları dinc əhalini müdafiə etmək əvəzinə qəsdən laqeydlik göstərir hətta açıq formada erməni terrorçularına şərait yaradırdılar [8, s. 88]. SSRİ DİN-nin rayonda olan qüvvələri isə bu hadisələri seyr edir, azərbaycanlılara heç bir kömək etmirdilər. Rayonda baş vermiş kütləvi iğtişələr zamanı 3 mindən artıq azərbaycanlı rayon ərazisini tərk etmişdi [18]

Erməni millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş zorakılıq hərəkətlərini SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinə göstərilən ciddi təzyiq kimi də qiymətləndirmək olar. Onlar bu cinayətkar hərəkətləri ilə Sovet İttifaqının ali qanunverici hakimiyyət orqanına təzyiq göstərməklə Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında qərarının təsdiqinə nail olmaq istəyirdilər.

Masis rayonunda baş vermiş iğtişələr o qədər ciddi idi ki, bu faktı heç cür gizlətmək mümkün deyildi. 1988-ci ilin 19 iyununda respublika televiziyasında çıxış edən Ermənistan SSR Ali Soveti sədri Q.M.Voskanyan Masis qəsəbəsində və kəndlərində baş vermiş hadisələrlə bağlı bildirirdi ki, 17 iyundan başlayaraq, bir dəstə erməni gənclərin Yerevandan gələrək qəsəbədə və kəndlərdə törətdiyi hadisələrdə 8 azərbaycanlının yaralanmışdır [32].

1988-ci ilin iyul ayının 18-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti Azərbaycan SSR-nin və Ermənistan SSR-nin sərhədlərinin konstitusiyaya əsasında müəyyən edilmiş milli-ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsini qeyri-mümkün və yolverilməz hesab etdikdən sonra «Qarabağ» komitəsi dövlət orqanlarına təzyiq göstərir, 18 iyul qərarını baykot edir, milli münasibətləri qızıdırırdı [25].

Ermənistandan Azərbaycana gəlmiş azərbaycanlı qaçqınlar barədə respublikanın kütləvi informasiya vasitələri 10 iyul 1988-ci ildən etibarən ilk dəfə olaraq azərbaycanlı qaçqınlar ba-

rədə xəbərlər verdi. «Azərbaycan»un məlumatında bildirilirdi ki, Ermənistanda yaranmış mü-rəkkəb, gərgin vəziyyətlə əlaqədar olaraq azərbaycanlı qaçqınlar kütləvi surətdə respublikamıza gəlməyə başlamışdır. Bakıya, Sumqayıta, Gəncəyə, Dağlıq Qarabağa gedən yollar qaçqınların üzünə bağlandığından çətin vəziyyət yaranmışdı. Adamlar vağzallarda yol qıraqlarında gecələyirdilər. Fermalara, məktəb binalarına, tarla düşərgələrinə, xüsusi yerlərə yerləşdirilənlərin sayı gündən-günə artırdı.

Azərbaycan hökuməti ilk dəfə olaraq ərazi mübahisələrinin doğurduğu gərginlik nəticəsində yaranmış qaçqınlar problemi ilə üzləşdi. Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların sayı o qədər çox idi ki, Azərbaycan hökuməti Qaçqınların işi üzrə xüsusi komissiya yaratmışdı. Komissiyanın məlumatında qaçqınların sayı 20 min nəfər (4 min ailə) olduğu göstərilirdi [3].

Azərbaycanlıların həyatı üçün yaranmış real qorxu və vəziyyətin həddən artıq ciddi olması, kütləvi qaçqın axını ilə əlaqədar Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini, M.S.Məmmədov və Azərbaycan SSR Ali Soveti sədr müavini N.Fətəliyev Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərdə olmuş, onların çoxsaylı şikayətlərinə baxmışlar [3].

O dövrdə baş verən hadisələri, xüsusən azərbaycanlılara qarşı qanlı zorakılıq faktlarını az-çox obyektiv əks etdirən materiallara Azərbaycanın kütləvi informasiya vasitələrində demək olar ki, rast gəlinmir, sonradan qəzet səhifələrində çap olunan yazılarda xəbərlər təhrif olunurdu. SİTA-nın baş direktoru L.P.Kravçenko sonralar bildirirdi ki, əgər əvvəldən Stepanakertdə (Xankəndində) ilk mitinqlər başladığında kütləvi informasiya vasitələri dəqiq mövqə tutsaydılar belə böyük faciələr baş verməzdi... [20, s. 97].

Ermənistandan Azərbaycan türklərinin öz tarixi torpaqlarından qovulması mərhələ-mərhələ həyata keçirilirdi. Dağlıq Qarabağda başlanan erməni separatizmi, eləcə də Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı başlanan kütləvi zorakılıqlar Azərbaycan ictimaiyyətində narazılığın artmasına səbəb olur, Ermənistanın Azərbaycana və onun türk əhalisinə qarşı təcavüzkar siyasi xətti Azərbaycanda istər-istəməz anti-erməni əhval-ruhiyyəsini gücləndirirdi.

Noyabr ayının əvvəllərindən başlayaraq bütün Ermənistanda Azərbaycan türkləri əleyhinə mitinqlər keçirilir, onların dərhal qovulması tələb edilirdilər.

1988-ci ilin noyabrın 4-də «Alimlər və yənidənqurma uğrunda mübarizə» yə həsr olunmuş, İrəvan şəhərində keçirilən mitinqdə çıxış edən, komitə fəallarından Ermənistan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü R.Kazaryan türklərin qovulması barədə mitinq iştirakçılarına çağırış edərək bildirirdi: «Dəstələrin köməyi ilə köçürülməni təmin etmək lazımdır. Bizə bütün onilliklər ərzində ilk dəfə Ermənistanı təmizləmək üçün nadir imkanlar verilmişdir. Mən bunu on aylıq mübarizəmizin ən böyük nailiyyəti hesab edirəm» [37,s.15].

Dağlıq Qarabağda, xüsusən də Ermənistanda baş verən hadisələrlə bağlı noyabr ayının 16-dan başlayaraq Bakı şəhərində mitinqlər keçirilir, Ermənistanın təcavüzkarlıq hərəkəti pislənilir, azərbaycanlı əhalinin təhlükəsizliyi üçün heç bir tədbir görülmədiyini Mərkəzi hökumətdən təcavüzkarın cilovlanması üçün qəti tədbirlər görülməsi tələb edilir, azərbaycanlıların konstitusiyaya hüququnun tapdalanmasının qarşısını almaq üçün onların yaşadığı regionda Muxtar Vilayət yaradılması tələb olunurdu [9]. Bu tələblərdən narahat olan Ermənistan rəhbərliyi noyabrın 22-də Ali Sovetin sessiyasını dayandırmış, deputatları- rayon rəhbərlərini yerlərdə guya yerlərdə «qayda-qanunu bərpa etmək» məqsədilə bu ad altında rayonlara göndərmişdi. Əslində isə onlara noyabrın 28-dək Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsini həyata keçirmək tapşırığı verilmişdi.

Hətta hadisələrin qarşısının alınması məqsədilə noyabrın 24-də İrəvan şəhərinin hərbi komendantlığın yaradılması belə [44] vəziyyəti düzəltmək iqtidarında belə deyildi. V.N.Samsonovun rəhbərlik etdiyi qoşun hissələri Ermənistan hökumətinə tabe etdirilmiş, bəzi hallarda respublika rəhbərliyinin göstərişini həyata keçirir, azərbaycanlı əhalinin təhlükəsizliyini qorumaq kimi funksiyanı yerinə yetirmək əvəzinə, yoxlanılmamış yalan məlumatlar verməklə əhali arasında çaşqınlıq yaradır, ermənilərin qisasçılıq hissələrini daha da qızışdırırdı.

Ermənistan SSR Daxili İşlər Nazirliyinin 28 noyabr məlumatında isə deyilirdi ki, respub-

likanın rayonlarında, xüsusən də ermənilərlə - azərbaycanlıların qarışıq yaşadığı rayonlarda gərgin vəziyyət davam edir, milli zəmində ağır nəticələrə gətirib çıxaran hadisələr qeydə alınmışdır. Bir sıra rayonlarda - Quqarkda, Kalinino-da, Vardenisdə, Gorusda azərbaycanlılar və ermənilər arasında silahlı atışmalar qeydə alınmışdır. Ermənilər yolları kəsərək, daş ataraq, təsadüfi hallarda hətta odlu silahdan da istifadə edərək avtonəqliyyat vasitələrinin hərəkəti üçün təhlükə törədirdilər [27]. Azərbaycan SSR-də qaçqın salınmış azərbaycanlıların işi üzrə yaradılmış komissiyasının məlumatında noyabrın əvvəlindən 30 noyabra qədər respublika ərazisini 40.652 nəfər azərbaycanlının tərk etdiyi bildirilirdi [28].

Noyabr ayının 24-dən başlayaraq Masis (Zəngibasar) rayonunun Zəhmət, Dostluq, Zəngilər, Rəncbər və başqa azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində «komitəçi»lər RİK-in sədri Gevorkyanla və Rayon Daxili İşlər Şöbəsinin rəisi vəzifəsini icra edən İsgəndəryanla birlikdə azərbaycanlı əhaliyə ultimatum verilir, onlardan tezliklə rayon ərazisini tərk etmələrini tələb edilirdi [40, s.154].

Armenpressin Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyinə istinadən yaydığı xəbərdə Masis, Ararat, Noyomberyan, Spitak, Quqark və başqa azərbaycanlılar yaşayan rayonlarda vəziyyətin olduqca ağır olması, toqquşmalar nəticəsində xeyli insanların yaralandığı bildirilirdi [41]. Quqark rayonunda ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər nəticəsində 30-dan çox azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, təkcə Şaumyan (Vartana) kəndində 14 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə öldürülərək yandırılmışdı. V.N.Samsonovun 2 dekabr 1988-ci ildə verdiyi məlumatda isə erməni vəhşiliyindən yaxa qurtarmaq üçün Şaumyan, Arcut, Həllavar, Gözəldərə və başqa kəndlərdəki azərbaycanlı əhalisinin dağlara çəkildiyi deyilirdi [13].

Yerevanda rus dilində çıxan Ermənistan KP MK-nin «Kommunist» qəzeti özünün «Fəlakət anı, məsuliyyət anı» məqaləsində isə yazırdı: «Noyabrın 26-da Kirovakanın 500 nəfərlik əhalisi Qarabağ hərəkəti fəallarının təxribatçı çıxışlarından təsirlənərək elə mitinqdən bir-başına Şaumyan kəndinə üz tutdular. İki gün kənddə toqquşmalar oldu, atışma da qeydə alındı. Ölənlər var. Kuybişev kəndində də iğtişələr törədilib, orada da ölənlər var. Hərəkət fəalla-

rından təşkil olunmuş postlarda, «özünümüdafiə bölmələri» olan yollarda da özbaşınalılar artıb. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə ərzaqla kömək edən ermənilər də vəhşicəsinə döyüldülər. O yerə çatıb ki, hərəkət fəalları «cavab tədbirlər» şüarları arxasında gizlənərək respublikamızın zəhmətkeşləri, qeyri-erməni əsilli insanlara qarşı kin-küdurət yayırlar. Ən qəbuləndiməzi, alçaq hərəkət isə odur ki, «Qarabağ» komitəsi siyasi oyunlarına uşaqları da qatır. Amasiya kəndinin mərkəzində keçirilən nümayişi misal çəkək, burada xalq nəzarəti rayon komitəsi sədrinin oğlunun başçılığı altında 30 məktəbli azərbaycanlıları işdən qovmaq şüarları səsləndiriblər» [50].

Spitak rayonunda da eynilə analoji hadisələr baş verir, RİK sədri V.Haycyan, RDİŞ-nin rəisi Sarkisyan, Ermənistan DTK rayon şöbəsinin sədr müavini Mehrabyanın noyabrın 28-də rayonun Saral və Qursalı kəndlərinə 34 avtobus və 40 yük maşınları ilə gəldiyi və onlardan iki saat ərzində rayon ərazisini tərk etməyi tələb edilmişdi [39, s.352].

Armenpressin Ermənistan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinə istinadən yaydığı xəbərdə Masis, Ararat, Noyomberyan, Spitak, Quqark və başqa azərbaycanlılar yaşayan rayonlarda vəziyyətin olduqca ağır olması, toqquşmalar nəticəsində xeyli insanların yaralandığı bildirilirdi. Verilən məlumatda ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların öldürülməsi faktı gizlədilir, bu haqda demək olar ki, məlumat verilmirdi [33].

V.N.Samsonovun 2 dekabr 1988-ci ildə verdiyi məlumatda isə Quqark, Kalinino, Stepnavan rayonlarında baş vermiş toqquşmalarda artıq ölüm hadisələrinin olduğu xəbər verilir, Ermənistanın bütün azərbaycanlılar yaşayan rayonlarında vəziyyətin kəskin və ağır olması göstərilirdi [29].

Armenpressin Respublika Daxili İşlər Nazirliyinə istinadən yaydığı xəbərdə Masis, Ararat, Noyomberyan, Spitak, Quqark və başqa azərbaycanlıların vəziyyətinin olduqca ağır olması, toqquşmalar nəticəsində xeyli insanların yaralandığı, hətta ölüm hadisələrinin baş verdiyi, qorxu və narahatçılığın hökm sürdüyü bildirilirdi.

Azərbaycan SSR-də isə Ə.Vəzirovun göstərişi azərbaycanlılarla qaçqınlarla bağlı faktla-

rın mətbuat səhifələrinə çıxarılması qadağan edilmişdi. «Azərinform» Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyinə və Səhiyyə Nazirliyinə istinadən yaydığı xəbərdə azərbaycanlıların Ermənistanda kütləvi zorakılığa məruz qalmasını şaiyə və uydurma adlandırır [13].

«Qarabağ» komitəsi avantüristlərinin çağırışı ilə partiya, sovet işçilərinin də komitəçilərə qoşulmuş, ayrı-ayrı rayonlarda millətlərarası qırğına sürükləyən coşmuş ehtirasları cilovlamaq, vətəndaşları müdafiə etmək, təxribatçıları ifşa etmək əvəzinə onlar adamların kütləvi surətdə qovulmasında fəal iştirak edirdilər Bu cür «missiya» ilə partiya-sovet rəhbərləri Kirovakanda, Stepanavanda, Artaxatda və azərbaycanlıların yaşadıkları rayonlarda bir-bir gəzirdilər. Komitənin yerli özəklərinin təşəbbüsü ilə rayon və kəndlərdə mitinqlər təşkil edilərək azərbaycanlılardan öz evlərini tərk etmələri tələb edilirdi [50].

Azərbaycanlı əhalinin təhlükəsizliyi Ermənistanda hüquq-mühavizə orqanları tərəfindən qorunmadığından əslən Ermənistandan olan azərbaycan vətəndaşları Azərbaycan hökumətindən onların ailələrinin təhlükəsizliklərinin təmin olunması üçün təhlükəsizlik tədbirləri görülməsini tələb edirdilər. Bakı şəhəri hərbi komendantının məlumatına görə, yaranmış vəziyyətlə bağlı Azərbaycan KP MK-nın məsul işçiləri, Ermənistanın Quqark, İcevan, Krasnoselsk, Vardenis, Qafandan olan nümayəndələri noyabrın 30-da dörd zabit qrupu ilə birlikdə bu rayonlarda olmuş və müəyyən edilmişdir ki, bu rayonlarda azərbaycanlı əhalinin vəziyyət hələ də ağırdır [12].

1988-ci ilin payızından, oktyabr-noyabr aylarından başlayaraq Ermənistanda Azərbaycan türklərinə qarşı yeni faciəli hadisələr törədilir, bütün yaşayış məntəqələrində mütəşəkkil mübarizə aparılır, evlər yandırılır, adamlar öldürülürdü. Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri U. Harutyunyan rəsmi şəkildə bildirirdi ki, respublikanın bir sıra rayonlarında vəziyyət nəzarətdən çıxıb, hətta «... respublikanın səkkiz rayonunda toqquşma, ölüm hadisəsi, ağır bədən xəsarəti ilə nəticələnmiş, evlər və şəxsi əmlak yandırılmışdır...» [30].

Komendant həmçinin bu rayonlarda vəziyyətin hələ də ağır və çox vaxt qeyri-müəyyən olduğunu qeyd edir, Ermənistanda vəziyyətin

necə yaxşılaşdırmağın, azərbaycanlı vətəndaşların həyatını, şərəfini və ləyaqətini necə qorumaq haqqında fikrimi və təkliflərimi yazılı surətdə Sov. İKP MK-nın xüsusi olaraq yaradılmış komissiyasına bildirmişəm. Mən həmçinin Yerevan şəhəri xüsusi rayonun komendantı general-leytenant V.N. Samsonova sərəncam vermişəm ki, şəraiti normal hala salınması üçün zəruri olan yerlərdə, bütün yaşayış məntəqələrinə əsgəri qarnizonlar göndərsin. Eyni zamanda o, bildirirdi ki, bu il dekabrın 1-də Bakı şəhəri xüsusi rayonu zabitlərinin, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin, habelə Qafan, Sisyan və İcevan rayonlarından köçmüş azərbaycanlıların nümayəndələrinin birgə səyyar qrupu həmin rayonlarda vəziyyəti ətraflı yoxlamaq məqsədilə vertolyotlarla oraya yola düşmüşlər. Ararat və Masis rayonlarında da eyni vəziyyəti Yerevan şəhəri xüsusi rayonu hərbi komendantının əsgəri qüvvələri yerinə yetirəcəklər [12].

Əlbəttə ki, bütün bunlar azərbaycanlı əhalinin ermənilər tərəfindən işgəncələrə və zorakılığa məruz qaldığını göstərməklə bərabər, həm də vəziyyətin nəzarətə alınması və sabitləşdirilməsi barədə generalın təkliflərinin nədən ibarət olduğu aydın olur. M. Tyaqinov və hərbi komendantlıq Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhalinin təhlükəsizliyini yerində təmin etmək əvəzinə, onların Azərbaycana köçürülməsini ən asan və optimal yolunu tapmış, bunu çıxış yolu görür və bundan sonra azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan köçürülməsi prosesinə başladı [12].

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistanda azərbaycanlıların sıx yaşadıkları yaşayış məntəqələrindən onların köçürülməsi üçün Bakı şəhəri xüsusi rayonunun hərbi komendantı M. Tyaqinov ilə birlikdə gördüyü tədbirlər nəticəsində dekabrın 1-dən 2-dək Masis rayonundan, 3800, Spitakdan 400 nəfər, Ararat rayonundan 450 nəfər, Kalinino rayonundan 150 nəfər, Kirovakandan 482 nəfər, Stepanavandan 614 nəfərin hərbi vertolyotlarla Azərbaycan ərazisinə daşındığı bildirirdi. Azərbaycan hökumət tərəfindən verilən digər məlumatda isə dekabrın 2-dək azərbaycanlı qaçqınların sayının 80 mini keçdiyi aydın olur [13].

Görülən tədbirlər nəticəsində Stepanavan və Masis rayonlarından azərbaycanlılar tamamilə köçürülmüş, Qafan rayonunun Girətağ,

Kürdlər, Çaykənd, Pürülü, Payəqan, Hacabad yaşayış məntəqələrinin axırıncı azərbaycanlı sakinləri (130 ailə) avtomobil nəqliyyatı ilə əsgəri bölmələrin mühafizəsi altında Qafan rayon mərkəzinə gətirilərək elektrik qatarı ilə Zəngilana köçürülmüşdü [6].

Ermənistan SSR-dəki daimi yaşayış yerlərini tərk etmiş əhali ilə iş üzrə respublika hökumət komissiyasının iclasında Nazirlər Sovetinin sədri H.Seyidov Ermənistandan Azərbaycana 110 mindən çox azərbaycanlı qaçqının gəldiyi bildirirdi [11].

Ermənistan KP, «Qarabağ» komitəsi və digər millətçi təşkilatlar və sovet hərbiçiləri birgə hərəkət etdilər. Bu həm də dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş deportasiya idi. Noyabrın 25-i ilə dekabrın 5-i arasındakı on gün ərzində isə ən dəhşətli, qanlı cinayətlər törədildi. 200 mindən çox azərbaycanlı həmin günlərdə Ermənistan ərazisindən deportasiya edilmişdi.

Azərbaycan Respublikası Qaçqınlar Cəmiyyətinin 1997-ci il tam olmayan məlumatında Azərbaycana Ermənistandan 42.107 (ailə) 210.535 nəfər azərbaycanlı qaçqın gəlmişdir. Bu məlumat doğru deyil. Belə ki, bu siyahıya qaçqın gəlmiş ailələrin əsgərlikdə olan, Azərbaycanda, Rusiyada oxuyan tələbələr daxil edilməyib. Bütün bunları nəzərə alsaq 1988-1991-ci illərdə Azərbaycan SSR-ə 250 mindən artıq azərbaycanlı qaçqın gəlmişdi.

Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti «Azərbaycan SSR-də və Ermənistan SSR-də vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının çox kobud surətdə pozulması haqqında» 5 dekabr və «Vətəndaşları daimi yaşayış yerlərindən getməyə vadar edən Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR yerli orqanlarının hərəkətləri haqqında» 6 dekabr 1988-ci il tarixli qərarlarında SSRİ hökumətinin narahatlığı ifadə edilir, vəzifəli şəxslərin iştirakı ilə ekstremist əhval-ruhiyyəli qruplar milli əlamətə görə vətəndaşların daimi yaşayış yerlərindən kütləvi surətdə köçüb getməsinə yönəlmiş hərəkətləri pislənirdi [14]. Əslində azərbaycanlıların tarixi vətənlərindən deportasiyasından sonra belə bir qərarın verilməsi Azərbaycan SSR-dən ermənilərin köçməsinin qarşısını almaq, onların hüquqlarının qorunması ilə bağlı idi.

Ermənistandan Azərbaycan türklərinin vəhşiliklə qovulması təsadüfi hadisə deyildi,

respublika partiya rəhbərlərinin Mərkəzi hökumətlə birgə razılaşdırılmış və birgə həyata keçirdikləri ardıcıl siyasətin nəticəsi idi. Ermənistan KP MK-nın 1989-cu ildə qəbul etdiyi qərar da bunu təsdiq edir. Ermənistandan Azərbaycan türklərinin vəhşiliklə qovulması respublika rəhbərliyinin Mərkəzi hökumətlə razılaşdırılmış və birgə həyata keçirdikləri ardıcıl siyasətin nəticəsi idi.

Ermənistan KP MK-nın 1989-cu ildə qəbul etdiyi qərar da bu faktı təsdiq edir. Ermənistan KP MK ümumi şöbəsinin müdiri L.Çaxmaçyan «Pravda» qəzeinə məlumatda göstərirdi ki, Ermənistanda Stepanavan, İcevan, Yeğeqnadzor, Quqark, Krasnoselo, Ararat, Masis, Amasiya, Noyomberyan rayonlarında vətəndaşların konstitusiyaya hüquqları kobud surətdə pozulmuş, vəziyyəti sabitləşdirmək və millətlərarası toqquşmaların qarşısını almaq üçün tədbir görülməmiş, rayon rəhbərləri tərəfindən azərbaycanlı əhalinin kütləvi surətdə köçməsi təşkil edilmişdir [46].

Sov.İKP MK yanında Partiya Nəzarəti Komitəsinin sədri Q.Puqonun iştirakı ilə 10 fevral 1989-cu ildə Sov.İKP MK-nın «Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-nin vəzifəli şəxslərin qanunazidd fəaliyyəti haqqında» 15 iyun 1988-ci il tarixli qərarının gedişi haqqında qərarında deyilirdi: «Ermənistanda millətlərarası zəmində vətəndaşların konstitusiyaya hüquqları kobud şəkildə pozulmuş, rəhbər vəzifəli şəxslər tərəfindən azərbaycanlı əhalinin ölüm (23 qətl) hadisələri ilə müşayiyyət olunan kütləvi qovulmasını təşkil etmişlər» [45]. O, həmçinin bildirdi ki, Azərbaycandan ermənilərin, Ermənistandan isə azərbaycanlıların nəticədə hər iki respublikadan 300 mindən çox qaçqın gündəlik iş yerini, evini tərk etmişdir ki, bu da həddindən artıq gərgin daxili-siyasi şərait yaradır [45].

«Qarabağ Komitəsi»si və fəalları respublikada millətlərarası münasibətlərin kəskinləşdirilməsində, iğtişaşların təşkilində, respublikada sosial-siyasi gərginliyin yaradılmasında və on minlərlə azərbaycanlıların doğma torpaqlarından qovulmasında böyük rol oynadılar [47].

1988-1989-cu illərdə Ermənistan SSR-də milli zəmində baş verən 675 cinayət işi qaldırılmış, onlardan 283-ü istintaq aidiyyəti üzrə Azərbaycan SSR-ə göndərilmişdir. Azərbaycan SSR-dən Ermənistana təhqiqat üçün 138 cina-

yət işi daxil olmuşdur [8]. Erməni tərəfinin doğru olmayan məlumatında isə 1988-1989-cu illərdə milli zəmində cəmi 25 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş, onlardan 11 nəfərin isə Quqark rayonundan olduğu bildirilirdi [45].

Azərbaycan Respublikası Qaçqınlar Cəmiyyətinin tərtib etdiyi siyahıda isə 1988-1989-cu illərdə Ermənistanda milli zəmində 227 nəfər azərbaycanlı türk həlak olmuş, minlərlə adam şikəst edilmişdir [6].

1988-ci ilin axırlarınadək Ermənistan ərazisində mövcud olmuş Azərbaycan türkləri yaşadıkları 22 rayondan, 170 təmiz və 94 qarışıq yaşayış məntəqələrindən zorakılıqla deportasiya edilmişdi.

Ermənistan SSR-də axırıncı Nüvədi kəndi də 1991-ci ilin avqustun 8-nədək müdafiə olunsa da, avqustun 7-dən 8-nə keçən gecə ermənilər tərəfindən boşaldıldı. Bu işdə onlara Kryuçkovun KQB ordusunun Nüvədidə yerləşən əsgəri hissələri kömək edirdi. «Azərbaycan DTK-ya istinadən yaymış olduğu xəbərdə Nüvədinin boşaldılması əməliyyatına Ermənistan Daxili İşlər Nazirinin müavini Q.Qriqoryanın rəhbərlik etdiyi bildirilirdi [17].

Nəticə. Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar: 1) Ermənistandan axırıncı türk kəndi Nüvədinin boşaldılması ilə ermənilərin etnik təmizləmə siyasəti XX əsrin 90-cı ilin əvvəlində başa çatdı; 2) XX əsrin 80-ci illərin axırlarında Azərbaycan türklərinin Ermənistan SSR-dən deportasiyası ilə xalqımıza qarşı təcavüz və cinayətlərin yeni dalğası başladı; 3) Erməni təcavüzü nəticəsində xalqımız soyqırımına məruz qaldı. Masisdə, Şirazlıda, Qafanda, Quqarkda ermənilər türk əhaliyə qarşı dəhşətli qırğınlar və talanlar törətdilər; 4) Bu siyasətin həyata keçirilməsində partiya-sovet orqanları və şovinist erməni dairələr xüsusi fəallıq göstərdilər; 5) Azərbaycan türklərinin və başqa etnik qrupa mənsub xalqların deportasiyası ilə Ermənistan türksüz monoetnik respublikaya çevrildi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. deportasiya. soyqırım. qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.

2. Azərbaycanlı qaçqınlarla iş respublika komissiyasında «Kommunist» qəz., Bakı: 1988, 28 noyabr, №282

3. Azərinformun xəbəri. «Kommunist» qəz., Bakı: 1988, 10 iyul, №162

4. Deportasiya. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998, 440 s.

5. Əsədov S. Ömür yaddaşı. Didərginlər. 1918-1920, 1948-1953, 1988-1989, Bakı: Gənclik 1990, s.56-107

6. Ələkbərli Ə. Qərbi azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı (Sənədlərin dili ilə). Bakı: Nurlan, 2008, 560 s.

7. Həsənova L.L. Azərbaycanlılar Ermənistan SSR-də, ermənilər Azərbaycan SSR-də. Tarixi demoqrafik təhlil (1920-1989-cu illər). Bakı Universiteti xəbərləri, 1999, №4.

8. Həsəni H. Faciələrin xronikası yaradılmalıdır. «Vətən səsi» qəz., avqust 1990, №30.

9. Lenin adına meydanda mitinq. «Kommunist» qəz., Bakı: 1988, 23 noyabr, №272

10. «Kommunist»-и qəz., Bakı: 1988, 30 noyabr №277

11. «Kommunist» qəz., Bakı: 1988, 8 dekabr, №285

12. «Kommunist» qəz., Bakı: 1988, 2 dekabr, №280

13. «Kommunist» qəz., Bakı: 1988, 3 dekabr, №281

14. «Kommunist» qəz., Bakı: 1988, 7 dekabr, №284

15. «Kommunist» qəz., Bakı: 1988, 3 dekabr, №277

16. Kərimli A. Zəngəzurun qeyrət qalası - Nüvədi. Bakı: Azərbaycan, 1996, 76 s.

17. Nüvədi hadisələrinə dair. «Həyat» qəz., 10 avqust, 1991, №153

18. «Sovet Ermənistanı» qəz., Yerevan: 1988-ci il, №32

19. Vəliyev İ. Sənədlərin dili ilə. «Gün», qəz., 14-20 noyabr, №01-02, 2004

20. Vəliyev İ. Qaçqınlıq. Bakı: Öner, 1996, 104 s.

21. Vəliyev İ. Dünya susur, tarix susmur. Bakı: Gənclik, 1994, 432 s.

22. Vəlizadə İ., Muradov B. Ermənistan azərbaycanlılarının soyqırımı. Bakı: Gənclik, 1996, 172 s.

23. Бунятов З. Почему Сумгаить? История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: Елм, 1989, 354 стр.
24. В Президиума Верховного Совета Армянской ССР «Коммунист» Ереван, 25 март 1988, №72
25. В Президиума Верховного Совета Армянской ССР «Коммунист» Ереван, 14 июнь 1988, №142
26. В ЦК КП Армении "Коммунист" Ереван, 26 июль 1988, №176
27. В МВД Армянской ССР «Коммунист» Ереван, 29 ноябрь 1988, №278
28. В комиссии Совета Министров Армянской ССР по вопросам беженцев из Азербайджанской ССР. «Коммунист» Ереван, 1 декабрь 1988, №280
29. В МВД Армянской ССР. «Коммунист» Ереван, 3 декабрь 1988, №282
30. В МВД Армянской ССР «Коммунист» Ереван, 9 декабрь 1988, №286
31. В Бюро ЦК КП Армении «Коммунист» Ереван, 23 март 1988, №69
32. Выступление председатель Президиума Верховного Совета Армянской ССР Г.М. Восканяна по Армянскому телевидению 19 июня 1988 г. «Коммунист» Ереван, 21 июнь, 1988, №146
33. Выступление I секретаря ЦК КП Армении К.С. Демирчяна по Армянскому телевидению 29 февраля 1988 г. «Коммунист» Ереван, 1 март, 1988, №51
34. Выступление МВД Армянской ССР А.С. Шагиняна по Армянскому телевидению. «Коммунист» Ереван, 8 март 1988, №57
35. Газ., «Экспресс хроника», 16 апреля 1991, №16
36. Дашдемиров А. Карабахский конфликт в контексте перестройки. «Вестник Аналитики» №3, 2005 г. стр.191
37. Двадцать месяцев за борьбы (сборник выступлений). Ереван: Изд.АОД, 1989, 45 стр.
38. Ереванлы А.О. Черное холодное лето 1988 года (Ереванские события). Баку: Елм, 2001, 120 стр.
39. История Армянская народа. Ереван: Ер.ГУ, 1980, стр. 364-365.
40. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: Елм, 1989, 354 стр.
41. «Коммунист» Ереван, 3 март 1988, №53
42. «Коммунист» Ереван, 22 март 1988, №68
43. «Коммунист» Ереван, 26 июль 1988, №176 по Армянскому телевидению
44. «Коммунист» Ереван, 25 ноябрь 1988, №276
45. «Коммунист». Москва, Политическая литература, 1983, №8, стр. 115-116.
46. «Правда». Москва, 10 январь, 1989 г., №17
47. «Правда» Москва, 6 январь, 1989 г., №4
48. «Правда». Москва, 18 январь, 1989 г., №18
49. Сообщения Арменпресс «Коммунист» Ереван, 11 декабрь 1988, №280
50. Час беды и час ответственности. Газ., «Коммунист», Ереван, 13 декабрь, 1988, №290.

Summary

Asad Gurbanli

Implementation and results of the policy of ethnic cleansing against Azerbaijani Turks in the Armenian SSR (1988-1991)

The article is devoted to the problem of the deportation of Azerbaijani Turks from the Armenian SSR in 1988-1. In the article, for the first time, the history and roots of the deportation of Azerbaijanis, as well as the political guarantor, are shown on the basis of historical facts. Political events that took place in the region in these years, and numerous refugee problems caused by

Armenian ethnic nationalism in the region were investigated. The ethnic discrimination suffered by compatriots in the Armenian SSR, and at the same time the activities of the Armenian Party-Soviet organizations in this direction are analyzed in detail on the basis of Azerbaijani Armenian sources.

Keywords: *deportation, Azerbaijan, Armenian, party, refugees, Soviet, Armenia, Azerbaijani Turkish*

Резюме

Асад Гурбанлы

Проведение и результаты этнической чистки против азербайджанских тюрков в Армянской ССР (1988-1991 гг.)

Статья посвящена проблеме депортации азербайджанских тюрков из Армянской ССР в 1988-1991 годах. В статье впервые на основе исторических фактов показаны история и корни депортации азербайджанцев, а также политический гарант. Были исследованы политические события, происходившие в регионе в эти годы, и многочисленные проблемы беженцев, вызванные армянским этническим национализмом в регионе. Этническая дискриминация, которой подвергались наши соотечественники в Армянской ССР, и в то же время деятельность армянских партийно-советских организаций в этом направлении подробно проанализированы на основе азербайджанских и армянских источников. Ключевые слова депортация, азербайджанец, армянин, партия, беженцы, советский. Армения.

Ключевые слова: *депортация, Азербайджан, Армения, партия, беженцы, Советский, Армянин, Азербайджанский тюрк*